

תמורות בערבית-היהודית החדשה של יהודי עיראק הלשון בהקשרה התרבותי*

בעקבות כיבוש עיראק על-ידי הערבים חדרה השפה הערבית לתחומי היישוב שם ודחקה לאט לאט את רגלי הארמית, ששלטה באיזור זה קרוב לאלף וארבע-מאות שנה. על-אף שמרנותם, קיבלו היהודים את הערבית וסיגלוה כלשון דיבור וכלשון כתיבה. המעבר מארמית לערבית לא היה מהיר ומוחלט, אלא נמשך דורות רבים; ויש לנו עדויות על היות הארמית מדוברת בקרב רוב יהודי עיראק גם שלוש-מאות שנים ויותר לאחר חדירת הערבית לעיראק.

ברם, ככל הנראה, בסוף תקופת הגאונים לא דיברו יהודי עיראק ארמית, להוציא יהודי כורדיסתאן, שבשל תנאים גאוגרפיים ואחרים לא שינו את לשונם והמשיכו לדבר ארמית עד ימינו. מביכורי היצירה בערבית-יהודית בבבל היה תרגומו ופירושו של ר' סעדיה גאון לתנ"ך. ומאז, במשך למעלה מאלף שנים, מראשית המאה העשירית ועד המחצית הראשונה של המאה העשרים, כתבו יהודי בבל ספרות בערבית-יהודית שבהיקפה מהווה היא חלק גדול, אם לא החלק הגדול, מן הספרות שיצרו בשלוש השפות ששימשו אותם — העברית, הארמית והערבית — בתקופה הארוכה שישבו בגלות בבבל. היקפן ויסודותיהן של הלשון והספרות שבערבית-היהודית של יהודי עיראק אינם ידועים לא לציבור המתעניין, ובמידה מסויימת אף לא לחוקרים. עיקר עניינם של החוקרים התרכזו בלשון שבשני הקצוות של אותה תקופה בת אלף השנים. חוקרים עסקו בראשיתה של הלשון והספרות שבערבית-היהודית, שנכתבה בתקופת הגאונים, והיא נדונה במונח הכללי של ערבית-יהודית בינונית¹; ולאחרונה עסקו חוקרים אחדים בלשון הערבית-היהודית המדוברת בפי יוצאי

* תודתי לפרופ' יהושע בלאו שהואיל בטובו לעבור על הרצאה זו והעיר לי הערות חשובות. כמו כן תודתי לחברי שהשתתפו בכנס פאריס 1982, והעירו הערותיהם אחר הרצאתי. עם זאת, האחריות על כל הכתוב כאן היא שלי בלבד.

1. בלאו, דקדוק הערבית היהודית של ימי הביניים, ירושלים תשכ"ב; *The Emergence and Linguistic Background of Jodaeo-Arabic*, Oxford 1965; Jerusalem 1981²

הועתקו לפני המאה ה"ז וייתכן שהם מהמאות ה"ד והט"ו.⁷ מכל מקום נראה שזהו זמנו של משורר גדול זה, שעד עתה היה כמעט בלתי-נודע.

המשורר השני, אברהם בן-שמע, הוא משורר בלתי-ידוע עד עתה, אשר ספר שיריו שעיקרו שירי 'זי'ארה' — ביקור בקברות הקדושים שבבבל — עדיין טמון בכתב-יד. משורר זה שנולד וחי בעיר נציבין, בסוף המאה ה"ט וראשית המאה ה"י, כתב שירים על הנביא יחזקאל וקברו בכפל, על עזרא הסופר וקברו באלעזר, ובמיוחד על ר' יהודה בן-בתירה מנציבין.⁸ כמו-כן חיבר משורר זה שיר חתונה ארוך בן עשרות שורות בערבית-יהודית, שנשתמר בכתב-יד אחר מסוף המאה ה"ז.⁹

שינויים ותמורות אלה שנחוללו בלשון, קשורים בתמורות שעברו על ספרות יהודי-בבל ובתפקידיה החברתיים. הספרות בערבית-היהודית הבינונית היתה ספרות המיועדת לציבור משכיל מצומצם, כיון שנושאייה לא היו מובנים להמונים: אמונות ודעות, לשון וספרות, דינים והלכות וכדומה. רק מעט ממנה היה מה שניתן לכנות ספרות עממית. לעומת זאת, הערבית-היהודית החדשה בעיראק היתה מיועדת בעיקרה לציבור רחב יותר,¹⁰ ולעיתים קרובות היתה מופנית להמון העם, כולל נשים. ודוק, חידושי תורה וענייני אמונות ודעות, ויכוחים ושאלות ותשובות נכתבו בתקופה החדשה בעברית ולא בערבית-יהודית.¹¹ ולא רק בתכנים נבדלת הספרות הערבית-היהודית הבינונית מן הספרות שבערבית-היהודית החדשה, אלא גם בצורות. סוגות ספרותיות חדשות נודעו לנו מתקופה זו, ובעיקר עממיות: משלים ופתגמים, סיפורי-עם ואגדות, חידות ובדיחות — סוגות שיתכן והיו קיימות בספרות שבערבית-היהודית הבינונית הכתובה בעיראק, אך כמעט ולא נתגלה מהן דבר.

הקווים המיוחדים של הערבית-היהודית הבינונית, ובמיוחד חדירת יסודות מן הלהג המדובר, אם ביסודות חבריים, אם בצורות דקדוקיות ואם באוצר מלים, הולכים ומתגברים בערבית-היהודית החדשה. כמו-כן אנו עדים גם להתגברות חדירתם של יסודות זרים לתוך הערבית-היהודית החדשה של יהודי עיראק, משפות שכבר היו במגע עם הערבית-היהודית הבינונית שם, העברית והארמית, ומשפות שבאו במגע בתקופה החדשה עם הערבית-היהודית בעיראק, כמו פרסית חדשה, תורכית, אנגלית וצרפתית.

7 ראה: כתב-יד היברו יוניון קולג' 218; העתקות מאוחרות בכתב-יד בבליים — כתב-יד מס' 132 ר-547 באוסף ששון.

8 כתב-יד ששון 1217/1.

9 כתב-יד היברו יוניון קולג' 302.

10 ראה ויידה בערך הני"ל, בהערה 4, עמ' 303.

11 כך למשל ספריהם של הר' צדקה חוצין, של הר' עבדאללה סומך ושל הר' יוסף חיים נכתבו עברית (ודוק, הרב יוסף חיים כתב את כל ספריו, למעלה מחמישים ספר, בעברית; ורק ספר אחד המיועד לנשים, 'קאנון אלנסא', נכתב בערבית-יהודית).

[א]

בערבית-היהודית הבינונית תמצא מלים בודדות שחדרו מן הערבית המדוברת; חדירה זו רחבה יותר בערבית-היהודית החדשה. יתכן והסיבה לכך היא שהרבה יצירות עממיות נמצאות בערבית-היהודית החדשה, ולעומת זאת הספרות העממית בערבית-היהודית הבינונית הינה שולית. יחד עם זאת לא ניתן למצוא אחידות בתופעה זו. לא בכל הטקסטים תמצא אותה כמות של מלים המוניות, אלא הכל לפי הנושא ולפי הכותב. אף ניתן להביא דוגמאות קיצוניות לתופעה זו משני צדדיה. בערבית-היהודית החדשה של יהודי עיראק ישנו טקסט שירי שנתחבר בשנת תקצ"ט (1839) על-ידי יהודי מבצרה, שכתב גם בעברית, ואשר היסודות של הערבית הקלאסית בולטים בו מאוד.¹²

להלן שני בתים מטקסט זה, שהינו שיר דתי לפי כותרתו: 'צ'אהרהו שער ובאטנהו כנוז אל דר במערפת אל חק סבחאנו ותעאלה', היינו — 'ברו שיר ותוכו אוצרות פנינים בהכרת האל ישתבח ויתעלה':

פרג' המומך ובאדי	הסר דאגה והתחל
כל צבר לל חסאדי	כל סבלנות לצרי העין
ואן רמוך אל אעאדי	ואם הפילוך האויבים
פאת'בת לתלך אל רמאייה	התחזק לאותה מפלה
פאללה הוא פיהי אל כפאייה	באלהים, בו ההסתפקות
ואן אתהמוך אלחואוסד	ואם האשימוך הקנאים (צרי העין)
בכולי בהותאן פאסד	בכל דבה שחיתות
פלא תכאף מן אל מכאייד	ואל תירא מהמתנכלים
ואטלב מן אללה אל ענאייה	ובקש מאלהים עזרה
פאללה הוא פיהי אל כפאייה ¹³	באלהים, בו ההסתפקות

לעומת טקסט מסוג זה ישנם טקסטים הכתובים בשפה המונית, שאין בינם ובין הערבית המדוברת ולא כלום. דוגמא לכך אביא מטקסט שנכתב סמוך לזמנו של הטקסט הנ"ל, באמצע המאה הי"ט בבגדאד, והוא קובץ של סיפורים בערבית-יהודית של יהודי עיראק.¹⁴

כאן פרד צלטאן והל צלטאן כל יום יטלע יצידי ציד פריד יום טלע ולא ישוף פרד ג'זאלה קאם ירמי עליהא רצאץ ולא טאק עליהם אל חאצל פאת וקת עלא אל צלטאן רג'ע ואל כאן יבעת בקפא אל ואזיר וקלו ג'דה אכו בנש יכון תגי ויאיי נתוונס קלו מא יכאלף קעדו מן אל צבאח ואכלו מן אכולאת אלמלאח ורכבו עלא כ'ילם אל מלאח וטלעו אלא גו לברא לוולאיי ולא ישופון גת פרד ג'זאלה ואל כאן ילחקהא אל

12 כתב-היד הנ"ל הוא ברשותו של פרופ' מ' בניהו, ואני מודה לו מאוד על הרשות להשתמש בו.

13 הכותרת והבחים המצוטטים נמצאים בדף 197.

14 כתב-היד הנ"ל מאוסף ששון, מס' 251.

צלטאן ואל ואזיר קאמו יצ'רבוהא ברצאץ אלא חיתן מא עג'זו ולא צר ביהא רצאצה וחדוי ולכאן תננהום חטו בקפאהא רכאץ' מן אל צ'הר אלא אל ליל. ולא לחקוהא פאת אל ליל עליהום קאם ואזיר קלו צלטנס כף אל תדאביר וין נרוח בהל ליל בהל ברוד פאת עלינא ליל ומשינה דרב אייאם בהל רכצ'ה והסאע כף יא צלטנס וין נרוח בלכת יג'ינה פרד סבע פרד חיוון בהל ליל קאם אל צלטאן לו לל ואזיר אל תדביר ענדך קלו צלטנס משי נרגע קלו עלא כ'פך.¹⁵

תרגום: היה מלך אחד והמלך הזה היה יוצא כל יום לצוד צייד. יום אחד יצא והנה ראה אילה אחת והיה יורה עליה כדורים ולא יכל עליה. העיקר עבר זמן על המלך וחזר ושלח אחרי השר וקרא לו מחר יש... תבוא עמי להשתעשע? אמר לו אין דבר. השכימו מן הבוקר ואכלו מן המאכלים הטובים ורכבו על סוסיהם הטובים ויצאו אל מחוץ לעיר והנה ראו באה אילה והם רדפו אחריה, והמלך והשר היו יורים עליה כדורים עד אשר נואשו ולא פגעו בה כדור אחד. והנה שניהם רדפו אחריה בריצה מן הצהרים עד הלילה ולא השיגוה. נכנס הלילה עליהם פתח השר ואמר לו הוד מעלתו מה נעשה? היכן נלך בלילה, בקור? נכנס עלינו הלילה והלכנו דרך ימים בריצה זו ועתה איך הוד מעלתו והיכן נלך? שמא יבוא אלינו אריה, חיה בלילה זה. השיב המלך לשר: הפתרון אצלך. אמר לו: הוד מעלתו בוא נחזור. אמר לו: כרצונך.

בין שני קצוות אלה נמצאים רוב הטקסטים שנכתבו בערבית-יהודית חדשה על-ידי יהודי עיראק. אמנם ניתן להצביע על קו התפתחות שלפיו, עם הזמן, הלכו הטקסטים ונהיו יותר המוניים, אך קו זה נשבר בתחילת המאה העשרים, כאשר בעקבות חדירת ההשכלה לעיראק וכתבית הסופרים והעתונאים היהודיים המשכילים בערבית, באותיות ערביות, החלה בקרב שומרי חומות-המסורת כתיבה בערבית-יהודית הגבוהה בסגנונה, באופן יחסי מן הערבית המדוברת.¹⁶ על תופעת הפיכתה של השפה הערבית-יהודית להמונית יותר ויותר ניתן להתחקות לא רק על-פי טקסטים שנתחברו בתקופה הנדונה, אלא גם מהשוואת טקסטים שתורגמו מחדש לערבית-יהודית, או הועתקו מחדש. יהודי עיראק נזקקו לתרגומים חדשים של טקסטים דתיים שכבר תורגמו מערבית ומארמית לערבית-יהודית, במיוחד לתרגומי תנ"ך ולטקסטים ליטורגיים.

ה'שרח' לתנ"ך בערבית יהודית של יהודי עיראק

התנ"ך ניתרגם לראשונה לערבית-יהודית בכבל על-ידי ר' סעדיה גאון, במאה העשירית, ושימש את יהודי בבל מאות שנים. ברם, לא עברו ארבע-מאות שנים וכבר נזקקו יהודי בבל לתרגום חדש לתנ"ך,¹⁷ וזה קרוב לוודאי בשל קשיי הלשון הערבית

15 הציטטה מכתב-היד הני"ל, עמ' 22.

16 הכוונה היא לסוג הספרים שכתבו דוד צמת, אלישע שוחט, צאלח מכמל ואחרים. לתיאור ספרים אלה ראה ספרו של יערי הנזר בהערה 3 לעיל.

17 בהקשר זה איני מכליל את תרגומי הקראים לתנ"ך, שנעשו בכבל, ואיני דן בסוגייה זו שהיא בעלת ייחוד לעצמה.

של תרגום רס"ג. יהודי בבל תרגמו את התנ"ך ככל הנראה חלקים חלקים, ובעיקר התחילו בחלקים השימושיים ביותר — בתורה, בחמש המגילות ובספר תהילים. תרגומים אלה, שהועלו מדי פעם על הכתב, כמעט ולא הגיעו לדפוס, אלא נשארו חתומים בכתב-יד.

אף כשבאו יהודים יוצאי עיראק שבהודו להדפיס תרגומים לספרי התנ"ך, במחצית השנייה של המאה הי"ט, כמעט ולא הדפיסו את התרגומים שבכתב-יד, אלא תרגמו מחדש את ספרי התנ"ך ב'שרח' חדש. במסגרת זו נדפסו תרגומים חדשים לתורה, לחמש המגילות, לתהילים, לאיוב ולמשלי.¹⁸

בזמן האחרון עסקתי באיתור כתב-יד של תרגומים לתנ"ך משל יהודי בבל; כאן נתקל החוקר במכשולים לא קלים. החוקרים שעסקו בתיאור כתב-היד הערביים-יהודיים, בעיקר במאה הקודמת ובראשית המאה הנוכחית, לא הבחינו בדיאלקטים הערביים ולעיתים אף לא בכתבים השונים. אלה שרשמו אפיונים במונח 'ערבית-יהודית', ואפילו אלה שנקטו במונח המצומצם יותר 'מזרחי', לרוב לא שגו; אך בקטלוג ובשיוך כתב-יד שבערבית-יהודית לקהילה מסוימת במזרח ומחוצה לו נעשו שגיאות רבות באפיון זה. כך למשל תרגום תנ"ך שלם שלהגו ללא כל ספק ערבי-יהודי עיראקי, וביתר דיוק בגדאדי, מצוין לידו צפון אפריקה בסימן שאלה,¹⁹ וכן הדבר לגבי הרבה כתב-יד שבאוסף גאסטר, אשר לידם מצוין תימן והם של עדות אחרות, מצפון אפריקה והמזרח. לפיכך, החוקר הבא לבדוק את כתב-היד של כל קהילה וקהילה מארצות האיסלאם, חייב לעבור על כל כתב-היד שכתוב לידם ערבית-יהודית. בבדיקת כתב-יד של השרחים שבערבית-יהודית, עלה בידי לאתר תרגומים אחדים של יהודי עיראק. מהם תרגומים שלמים לתנ"ך ומהם לחלקים ממנו; אם לתורה ואם לנביאים ראשונים ואם לנביאים אחרונים ואם לכתובים. כתב-היד הקדום של תרגומים אלה שנעשו בעיראק הוא תרגום שלם לנביאים ראשונים שהועתק בשנת אתרס"ה לשטרות (1354) בעיר מרדין שבצפון עיראק, והוא ככל הנראה עיבוד של תרגום רס"ג. המאוחר ביותר הוא כתב-יד מן המאה הי"ט, שהועתק בבגדאד. בין זה ובין זה נמצאים עוד כתב-יד של תרגומי תנ"ך, שלמים או חלקיים, שהועתקו או נתחברו במאות הי"ז, הי"ח והי"ט.²⁰ במסגרת זו, הצגת פסוקים אחדים מתרגומים יהודיים בבליים כנגד תרגומו של רס"ג תמחיש את השינויים שביניהם:

18 על תרגומים בבליים לתנ"ך שיצאו על-ידי יהודי עיראק בבגדאד ובערי הודו, ראה לעת עתה בספרו של א' יערי הנוכר לעיל בהערה 3.

19 כתב-יד בית המדרש לרבנים בניו-יורק שמספרו (Hi94) L646.

20 תיאור מפורט אתן במחקרי על התרגומים לתנ"ך ('ה'שרח') בערבית-יהודית של יהודי עיראק.

תרגומי הנ"ך בערבית יהודית בקרב יהודי עיראק (בראשית מט, ח-כא)

תרגום יהודי-עיראקי (מאה כ') — בע"פ ²⁵	תרגום יהודי-עיראקי (מאה כ') — בע"פ ²⁴	תרגום יהודי-עיראקי (מאה י"ט) ²³	תרגום יהודי עיראקי (מאה י"ז) ²²	תרגום רס"ג (מאה י') ²¹
Yehūdā 'inta yiškrok 'ixwānak yaddak braqbat 'idwānak ysijdon lak bnīn 'abuk mitl'farx 'Isabe' Yehūdā min 'lfrisa 'ibni š'adt	יהודה אנתא ישכרוך אכוואנך ידך ברקבת עדוואנך יסגדון לך בנין אבוך פרך אל סבע יהודה מן אלפריסה יא אבני ארחפעח	יהודא אנתא ישכרוך אכוותך ידיך ברקבת עדווינך יסגדון לך בנין אבוך פרך אל סבע יהודא מן פריסא אבני צעד	יהודה אנת ישכרוך אכותך ידך פי רקאב אעדאיך ויסגדון לך בנין אבוך שכל אל אסד יהודה מן אל פריסא אבני צעדתו	ואנת יא יהודה יסידונך אכותך ידיך פי אקפא אעדאיך ויכצע לך בני אביך תכון יא יהודה כשכל אלאסד פי אלקוה לאנך כלצת אבני מן אל קתל אלדי אדא
kara' rabaz kalsab' mitl' llabwa mani yiqimu lā yzul ḥikm men Yehūdā wimrasem min bēn ḡijlenu 'īla 'an yiji 'lmošiyah wlinnu yjowqon 'l'aqwām rābeṭ 'lsijrat 'l'inab jaḥšū wlšitb 'lqišmeš farex ḥmāritū yiḡsel bilšarāb libsu wbiḥmāriyat 'l'inab kiswatu 'aḥmar 'l'iyūn min 'lšarāb wabyaṣ 'lsinūn min 'lhilīb zvulum lihāfat 'lbḥur yiskon whuwwa lhāfat 'l'isfen	כרע רבץ מהל אל סבע ומהל אל לבוה מני יקימהו לא יזול סבט מן יהודה ומרסם מן בין רגולהו אלא אין יגי שילה ולוהו יכצעון אלאקוואם ירבט לל שראב גחשו ולשראב אל אחמר אבן חמארתו גיסל באל שראב לבסו ובאחמראר אל ענאב חוואסו אחמר אל עיון מן אלשראב ובייאץ אל סנון מן אל חליב זבולון לחאפת אל בחור יסכן והווא לחאפת אל ספן	כרע רבץ מהל אל סבע ומהל אל לבווא מני יקימהו לם יזול סבט מן יהודא ומרסם מן בין רגליה אלא אד' יגי אל משיח ולוהו יגווק אל אקוואם ראבט לל ענב גחשו ולשראב אבני חמארו גיסל בל שראב לבסו ובדם אל ענב כסווחו אחמר אל עיון מן אל שראב ואבייץ אל סנון מן אל חליב זבולון לי חאפאת אל בחורא יסכן והווא לי חאפאת אל מראכב	כרע רבץ כל אסד וכלבווא מן יקימו לם יזול אל סבט מן יהודה ולמרסם מן בין רגליה אלא אן יגי שלה ולה יטיעון אל אומם ראבט לל כרם גחשו ולל סריקא יא אבני אתנו גאסל בל כמר לבסו ובדם אל ענב כסווחו חמר אל עיון מן אל כמר ואביץ אל סנון מן אל חליב זבולן לחאפת אל בחר יסכון והוא לחאפת אל סופן	גתא ורבץ כאסד ולבוה מן דא יתירה ולא יזול אלקציב מן אל יהודה ואלארסם מן תחת אמרה אלי אן יגי אלדי הו להו ואליה תגתמע אל שעוב ראבטא ללגפן גחאשה וללסריק בני אתניה גאסל אבאל כמר לבאסה ובדם אל ענב כסווחה מזור אלעינין אכתר מן אל כמר ואביץ אלאסנאן אכתר מן אללבן זבולן פי סאחל אל בחר יסכון ופי סאחלה אל ספן

wtālihu 'ala Ṣīdōn Yissaxār ḥmmār 'adḡam	ואקצ'אהו עלא צידון יששכר חמאר צאחב עצ'אם (חמאר עצ'לאח)	ותאליהו עלא צידון יששכר חמאר אדגם	ותוכמו אלא צידא יששכר חמאר נאקל	וטרף תכמה אלי צידא יששכר כגסם מנפרד
rabeḏ bēn 'lḥidud wšāf rāḥa 'an meliḥa wila 'l'areḏ 'an ḥilwa wmayyal kitfu lyiḥmel wšār liy'addī xirāj Dān yišra' qomu kwāḥed 'iṣbaṭ Yisra'el ykūn Dān keḥayya 'ala 'lṭariq wmiṭel 'lšel 'ala 'lṭariq 'f'azeḏ k'ūb rjel 'lxēl uwaqa' rikkābu līwara limsa'datak 'stirjet yā rab	ראבץ בין אל חוואטאח ושאף אל ראהא אן ג'יידה ואלארץ אן חלת ומייל כתפהו ליחמל וכאן לדפע צ'רבת שג'להו דן ישרע קומהו כאחד אסבאט ישראל יסיר דן חיייה עלא אל דרב כאלתעבאן עלא אל טריק תעץ' כעב אל חצאן ויווקע ראכבו לוורא למסעדתך אסתרג'יתו יארב	ראבט בין אל צפיין ושאף ראהא אד מליח ואלא אל ארץ אד' חלת ומייל כתפו ליחמל וסאר למאדי כראג דן ישרע קומו כוואחד אצבאט ישראל יסיר דן חיי עלא אל דרב ממדודא עלא אל טריק עאצץ' כעוב אל כיל ויווקע ראכבו ליוורא למסאעדתך אסתרג'ית יא רב	ראבץ בין אל צפיין ונצר אל ראהא אד טייבא ואלא אל ארץ אד נאעמא ומד כתפו לינקול וצאר לדאבא נאקלא דן יחכום קומו כוואחד אצבאט ישראל יכון דן חייא עלא אל טריק כל ערביד עלא אל סכאן אל לאדג' כעב אל פרס ויקע ראכבו ליוורא למג'ותתך אסתרג'ית יא רב	ראבץ בין אל צפיין תם ראי אל ראהה מא אג'ודהא ואלארץ מא אנעמהא פימד ענקה ללנקל ויציר כאל דמה כאדמא דן יחכם לקומה כגמלה סבט מן בני אסראיל ויכון דן כאלתעבאן עלי אל טריק וכאל מערון עלי אלסכה אללאסע עקב אלפרס פוקע ראכבה אלי ורא יקול רג'ות ג'ותך יא רבי

21 על-פי תרגום חמישה חומשי תורה בלשון ערבית לרבנו סעדיה גאון בן-יוסף הפיומי, מהדורת נפתלי יוסף דירנבורג, פאריס תרנ"ג.

22 על-פי כתב-יד ששון 203.

23 על-פי שרש חמישה חומשי תורה, במבי [תרכ"ה?].

24 מסורת שבעל-פה, מפי נאג'י מוקמל, שהואיל בטובו להעלות על הכתב, לבקשתי, פרקים אחדים של ה'שרח' בערבית-יהודית של יהודי עיראק, כפי שלמדו בבתי-המדרש

בעיראק. תודתי נתונה לו.

25 מסורת שבעל-פה מפי הרב מאיר חורש, שהואיל בטובו לתרגם כפי שלימד בבית-המדרש 'תלמוד תורה' בבגדאד. תודתי לו.

הערות אחדות לתרגומי הקטע:

(1) התרגום הקדום שאחרי רס"ג, שהועתק במאה הי"ז, ותרגומים אחרים הדומים לו מן המאה הט"ו, תלויים בתרגום רס"ג ואפשר לכנותם עיבודים סעדיאניים. לעומת זאת, התרגום מן המאה הי"ט שבדפוס והתרגומים שבעל-פה מן המאה העשרים רחוקים מתרגום רס"ג ואינם תלויים בו. ראוי לציין שתרגום לתורה משל יהודי עיראק, הנמצא בבית הספרים הלאומי בירושלים (1208 8°) ונכתב בשנים תצ"א–תצ"ג (1731–1733), תרגם את התרגום הארמי לברכת יעקב ולא את המקור.

(2) כל התרגומים העיראקיים, ובכלל זה כל התרגומים בערבית-יהודית שאחרי רס"ג, מתרחקים מתרגום רס"ג מבחינה תחבירית ודקדוקית. במיוחד יש לשים לב לתרגום רס"ג לפסוק י"ט ולתרגומים האחרים המתרגמים מילולית את הפסוק.

(3) בתרגומים שאחרי רס"ג יש חילופים למלים קשות וארכאות. כך למשל בפסוק י"ז — 'תעבאן' [נחש], 'מערון' [שפיפון] ו'לאסע' [הנושך] הוחלפו במלים פשוטות ושימושיות: 'חייא', 'ערביד', 'לאדג' (הטור השני); 'חיי' / 'ממדורה' (תרגם את 'שפיפון' כפועל 'המשתרע') ו'עאצ'י' (השלישי); 'חיייה' / '...יע'י' (רביעי); 'חיייה' / 'צל ו'עאצ'י' (החמישי). כמו כן ראוי לציין שתרגום אלסוסאני תרגם את שלושת המלים כרס"ג, ואף ראה להעיר ב'בייאן' שלו 'ושרחנא אלמטרון צנף חנש מסמום, היינו: 'ותרגמנו אלמטרון סוג נחש ארסי'. בתרגום צפון-אפריקאי לספר בראשית שיצא בתונס ב-1906 תרגמו 'חנש' לפעה' ו'לסע' (ספר בראשית מערב מן לוג'ת אל עבראני ללוג'ת אלברברי, תונס, במטבעת אלנכר 1906).

(4) לעומת התרגום המילולי הבלתי-מוכן של רס"ג לצירוף 'עד כי יבא שילה' בפסוק י', מקבלים כל התרגומים היהודיים העיראקיים את הפרשנות המדרשית, אם במפורש 'משיח', ואם ברמז 'שילה'.

(5) בתרגומים המאוחרים בקרב יהודי עיראק יש התרחקות מתרגומים ופירושים מתוחכמים, כגון למלה 'יודון' שתרגמה רס"ג 'יסידונך' (וכן מתרגם אלסוסאני ואף מצדיק את התרגום 'בביאן' שלו). כל התרגומים של יהודי עיראק מתרגמים כאן מילולית 'ישכרך'.

נראה שהגיעה השעה לאסוף את כל התרגומים שבערבית-יהודית של יהודי עיראק, אלה שבכתבי-יד ואלה שנדפסו, לחקור את שיטותיהם ודרכיהם בתרגומי המקרא, את זיקתם לתרגומים ולפירושים בשפות אחרות, ובעיקר לתרגומים הארמיים ולתרגומו ופירושו של רס"ג, ולבסוף להוציא לאור מהדורה מדעית של מבחר מהתרגומים הללו.

תרגומי העקדה

בתקופת המעבר מהארמית לערבית נוקקו יהודי עיראק גם לתרגומי טקסטים ליטורגיים מארמית לערבית למען ציבור המתפללים. פרשת העקדה שתופסת מקום מרכזי בתפילת ראש-השנה עיקרה כתוב בשפה הארמית,²⁶ ויש בידינו עדות קדומה לתרגומה לערבית ולאמירתה בבית-הכנסת הבבלי. ואני מדגיש את העדות לאמירתה בשפה הערבית בבית-הכנסת הבבלי, כיון שמקובלת הדעה בין החוקרים שטקסטים בשפה הערבית לא נאמרו כלל בבית-הכנסת היהודי. והנה בכתב-יד של מחזור תפילה בבלי לימים הנוראים שככל הנראה הועתק בבבל במאה הי"ד, ונמצא עתה בספריית ההיברו יוניון קולג',²⁷ בא תחילה הנוסח הארמי של פרשת העקדה כשכותרתו 'נבתי באלקידה — אל-אצלייה', היינו 'נתחיל בעקדה המקורית'. לאחר מכן באה כותרת לתרגום הערבי במלים 'ונבתי בשרחא', היינו 'נתחיל בתרגומה'. יתר על כן, בסיום הנוסח הערבי באותו מחזור כתוב: 'תמת אל עקידה ושרחא ואל חמד ללה רב אל עאלמין אמין ורחמה' אללה עלי אל כתב ואל סאמע ואל קארי', היינו: 'תמה העקדה ותרגומה והשבח לאלהים רבון העולמין אמין ורחמי האל על הכותב השומע והקורא'. ודוק, הזכרת ה'אמן' מעידה על שימוש ליטורגי, וכן הזכרת ה'שומע' לצד הכותב והקורא.²⁸ תרגום קדום זה המופיע במחזור זה אינו התרגום הנוהג בתקופה החדשה במחזורי יהודי בבל.²⁹ השוואת שני התרגומים של אותו טקסט ארמי מראה את ההבדלים, במיוחד באוצר המלים, שבין הנוסח הקדום והנוסח המאוחר. והרי דוגמא לקטע בשני התרגומים:

26 על פרשת העקידה בקרב יהודי בבל והטקסטים שלה, ראה: ש' אסף, 'פיוטים וסליחות מתקופת הגאונים', קרית ספר א' (תרפ"ה), עמ' 145-149; ד' ששון, 'עקידת יצחק אבינו', קרית ספר ב (תרפ"ו), עמ' 258-267.

27 מספרו שם 481. וראה: י' טובי, ספר זכרון לו' פישל, עמ' 279-280.

28 לעניין קריאת טקסטים בערבית בבית-הכנסת יש להוסיף שישנם טקסטים אחדים הנאמרים עד היום בערבית בבית-הכנסת הבבלי, וככל הנראה המנהג הוא קדום. במיוחד יש להזכיר את הטקסטים הליטורגיים הנאמרים ביום ט' באב והם הקינה 'קצת חנה וסבע וולדהא' ('סיפור חנה ושבעת בניה'), וכן הפטרת ט' באב הידועה בשם 'אסוף אספם', שיש בה תרגום לערבית של התרגום הארמי המורחב. כמו-כן נוהגים לאמר בבית-הכנסת, בחג הפורים, תרגום ערבי של הפיוט המיוחס לר' יהודה הלוי 'מי כמוך ומי אל כמוך'.

29 הטקסטים של 'סדר עקידת יצחק' נדפסו בבגדאד בספר בשם 'סדר עקידת יצחק — יחתווי ביה עשר תגריבאת אאע"ה ותגריב אל עאשרה אל פציחה והי אל עקידה ומע אל פיוטים אלדי' נוהגים יקרווא ת'אני לילת ראש השנה' (היינו: 'סדר עקידת יצחק נאספו בו עשרה נסיונות של אאע"ה והנסיון העשירי הברור והוא העקידה ועם הפיוטים אשר נוהגים לקראם בליל שני של ראש השנה'), שנת התרצ"א בבגדאד. כמו-כן נדפסו הטקסטים במחזורי ראש-השנה. הספר נדפס מתוך כתב-יד עתיק כעדות המהדיר 'מחובר מומן קדמון שמצאנוהו ראינוהו בכתיבת יד של הר' אברהם בן אד"מור רשכב"הג ח"ר משה חיים זק"ל שכתבו בשנת התקס"ט'.

תרגום ערבי־יהודי עיראקי מאוחר	תרגום ערבי־יהודי עיראקי קדום	המקור בארמית
אל סמא כרסי אווקארך ואל ארץ מדווס רגליך מן סמע גברותך ירג'פון כל אל כלאייק	אל סמאואת ערוש עותך ואל ארץ מקהורה בין ידיך מן סמאע ג'ברותך ארתג'פון ג'מיע אל אפלאך אפעאל אלטביעיה	שמיא כורסי יקרך וארעא כיבש קדמך משמע גברותך זייעין כל עובדי בראשית
אל סמא יחכי תסביחך וסמא אל סמאואת ילפצ'ון תקדיסך וכלקת אל כלאייק ליכדמוך	ואל סמאואה מעלנה סבחתך וסמא אל סמאואת מכברה באיאתך כלקת אל עאלם ליסכתונך ואבדעה אלמצנועאה לעבאדתך	שמיא משתען שברוך ושמי שמיא מחונן פרישתך בריאת עלמא לשמתך יצרת בריחא לפולחנך
ורמית היבתך וכופתך עליהום איאתך אשקדר כתריץ ועגאייבך אשקדר עצימיץ צלטנתך צלטנת אל דהר וחכמך מע גיל וגיל ³¹	ורמיה היבתך וכועתך איאתך אל עטימה ומדהשאתך אל קויה מלכותך מלכות אל דהר וסלטנתך מע גיל וגיל ³⁰	רמיחא אימתך ודחלתך עליהון אתותך כמה רברביץ ותמהך כמה תקיפיץ מלכותך מלכות עלם ושלטנך עם דר ודר

[ב]

שינויים אלה, שנתחוללו בערבית־היהודית, גררו שינויים דומים ביסודות העבריים והארמיים שבתוך הערבית־היהודית של יהודי עיראק. היסודות העבריים והארמיים בערבית־היהודית הבינונית היו מצומצמים, ורובם מושגים ומונחים יהודיים ומובאות מן המקורות. לעומת זאת, בערבית היהודית החדשה התגברה חזירת יסודות עבריים רבים מן העברית הכתובה ומאלה שנהגו בשפה המדוברת.

בדיקת הספרות העממית שבערבית־היהודית של יהודי עיראק מראה שיש בה הרבה מלים וצירופים, שאין להם זכר בספרות הכתובה של הערבית־היהודית הבינונית. ניתן לומר בהכללה שהעברית בתקופת הערבית־היהודית הבינונית באה ברובה מן הספר, ואילו העברית שבתקופה הערבית־היהודית החדשה באה ברובה משפת הדיבור. ואדגים זאת מתוך מקורות אחדים.

באחד מכתבי־היד הבבליים שבאוסף ששון, שהועתק במאה הי"ט, נאספו למעלה מאלף ושבע־מאות פתגמים עממיים בערבית־יהודית המדוברת בקרב יהודי בבל.³² בקובץ זה נמצאים בין הפתגמים שבערבית־היהודית פתגמים עבריים אחדים, הכתובים בכתיב עברי משובש. נראה שבעל האוסף לא ידע עברית, ואם ידע לא ידע

30 הקטע לקוח מתוך כתב־היד הנזכר בהערה 27.

31 הקטע לקוח מתוך הספר הנזכר בהערה 29.

32 כתב־יד ששון מס' 639.

כהלכה, והוא רשם את הפתגמים על-פי השמיעה; ומכאן השיבושים הרבים בכתיבת המלים. על שכיחותם של פתגמים אלה בדיבורם של יהודי בבל תעיד העובדה שפתגמים אחדים נרשמו פעמים אחדות, מתוך שכחה, כדרך שנהגה לגבי פתגמים שגורים בערבית-היהודית. לקמן דוגמאות אחדות:

הנוסח בכתב-היד	הנוסח המקורי (הוודאי והמשוער)
1. כול עוף למינו ישכון	כל עוף למינו ישכן (בבלי ב"ק צב ע"ב)
2. חיצוי נחמה	חצי נחמה (ספר יוסיפון, דף 693)
3. בי כול צואו יתגלע	בכל צואו יתגלה (?)
4. אכילא בלא מים גזירא מן אל שמאיים	אכילה בלי מים גזירה מן השמים
5. חוטי ומחטי	חוטא ומחטיא
6. שבת בילו ביצים	שבת בלא ביצים
7. כמו מילך בלי עאמצים	כמו מלך בלי יועצים
8. עאני ומתגבר	עני ומתגבר
9. צורו רע מניעראווי	ייצר (לב האדם) רע מנעריו (בר' ה, כא)
10. מרבי נכסים ומרבה ד'אג'א	מרבה נכסים מרבה דאגה (משנה אבות ב, ד)
11. ארייה מכניס ארייה	אורח מכניס אורח (דרך ארץ וטא פ"ח)
12. הו זי העשיר סמיה בי חלקו	אזיהו עשיר השמת בחלקו (משנה אבות ז, א)
13. אל עבאר עפאר	העבר עפר
14. תיפלא בלא כ'וונא	תפילה בלא כוונה
15. כי גוף בלי נשמה	כגוף בלי נשמה (של"ה, מסכת תמיד, עמוד התפילה)
16. בקיש תמצא	בקש תמצא

וכן פתגמים המשלבים עברית וערבית:

17. מן ג'ח אל תשובא קרבת אל ישועא	כשבאה התשובה קרבה הישועא
18. אול יום אורייה	יום ראשון אורח
19. ת'יני יום בוטיח	יום שני בוטח
20. ת'אלת' יום לא טעם ולא ריח	יום שלישי לא טעם ולא ריח

גם ספרות המוסר הדתית העממית מטבעה משופעת במלים עבריות, אבל כאן באים לא רק היסודות העבריים הצפויים, אלא גם משתרבים מלים וביטויים מן השפה הנהוגה בדיבור. אדגים זאת בשני קטעים מתוך כתב-יד ששון, השייך לספרות המוסר העממית, שנתחבר בבגדאד באמצע המאה הי"ט. בכתב-יד זה באות הטפות מוסר ישירות ועקיפות דרך סיפורים. הקטעים הבאים לקוחים מתוך הסיפור על 'החלוק המבהיק'³³ שהורחב מאוד על ידי המספך (המלים העבריות בהדגשה שלי):

33 הסיפור נכתב במקורו בערבית-יהודית בינונית על-ידי רבנו נסים מקירואן בתוך ספרו 'כתאב אלפרג' בעד אלשרה ואלסעה בעד אלצ'יקה', שנתגלה במזרח ופורסם ע"י אוברמן J. Oberman, *The Arabic Original of Ibn Šahin's Book of Comfort*, New Haven 1933. הספר תורגם לעברית ממהדורת אוברמן הנ"ל על-ידי ח"י הירשברג, חיבור יפה מהישועה לרבנו נסים מקירואן, ירושלים תשי"ז. הספר הוחדר שוב בערבית-יהודית על-פי כתב-יד חדשים על-ידי ש' אברמסון בספרו 'רבי נסים גאון — חמישה ספרים נפתחים', ירושלים תשכ"ו.

מעשה ברבי אליעזר ורבי יהושע אלד'י כאנו כ'ארגינן מן אבלאדהום כאנו ראייתין אלארץ ישראל אייאם אלזיירארה מאל בית המקדש וצאר ערפאת יום אל מבורך יום אל כפור וקד וצלו לאל הר הבית מאל בית המקדש ופי הדאך וקת וצולהום קד שאפו צוב הר הבית ואחד מלאך גא אל צובהום וקף ופי ידהו כאן ואחד קמיץ ג'דידי נצי'פי מסקולא כתי'ר חשוב וקאעדא תצ'וי הד'אך אל קמיץ ותחבארק מת'ל מא תחבארק צ'ווא אל שמס.

תאלן קאל להום ברוכים הבאים ודכ'להום אלא ביתו וג'על קדאמהום הד'יך אל קראטיין ואכלו ושבעו ופצ'לו ובעדא קד ברכו ברכת המזון ותמדו הקב"ה וג'לסו מע יוסף בעל הבית יתחאכון.

דוגמאות אחרונות אביא ממכתבים שכתבו יהודי עיראק בערבית-יהודית ויש בהם מן השפה המדוברת ומן השפה הכתובה כאחת. המכתבים אינם עוסקים בענייני דת ודין, אלא בענייני יום-יום, ובעיקר בענייני מסחר. בצרור אגרות מן המאה הי"ח, שמוצאן ממקומות שונים בעיראק,³⁴ נמצא שימוש רב ומפתיע ביסודות עבריים, ואין הדבר אמור בפתיחות המכתבים ותחיתותיהם, הכתובות על טהרת העברית, אלא בעיקרי המכתבים, הכתובים בערבית-היהודית המדוברת.

הקטע שלהלן לקוח מתוך מכתב על-ידי תושב עאנה שעבר לדיר, והוא נשלח לבגדאד סמוך לשנת תקל"ו (1776). הקטע בא אחרי פתיחה ארוכה בת למעלה מעשר שורות בעברית (המלים העבריות מודגשות):

ויום אלדי הש' ית' קטע קסמתי מן ולאייט עאנה ואנתקלה לדיר קמתו פי אצ'מנה לחצתי אלדי ליי אמלוכה פי אל בוסתאן, סמעו בית מע' כלף פי אל גויים קאעדין יצ'מנון מני ויסכנון וייהם פי ביתי סמע סתאדי מע' כלף פי אלדי קיעד אצ'מן בעת עליי וקלי יא ולדי אנת תריד תצ'מן לכל אחד ולא לישראלים אכיד פלוס תריד אחנה נצ'מן מנך בזאייד מהו בנאקץ ולכאן תריד תסווי וי'אנה מצ'רה אלא כיפך לאכין מא מנך כי אלדי יכושון עליה גויים א"ה מא יציר מנהם אלא מא יצלה, קלתו לא יא סתאדי' אנתם בנאקץ קש ען מא יעטון אמות העולם קאל כלף אללה עליך בקיצור דברים אל מלך יתקצם תמן חצץ חוצתין מן תמניי לסתדי נ"ע. וחוצתין לוואלד יעקוב נחמה האדה נוצו וחוצה לבנת אכויי לעבדך ותמנין לבית עמי טויג מהמי מהם תושבי עאנה מן אבוהם לי גדהם תושבי אורפה ורובע אל מלך חוצתהים באידי חייאת אכויי נ"ע ובעדו אכויי מע' דוד נ"ע וכידי ובעד האדולי רחתו ללדיר אל ג'רבי וי'אהם וכתבו שטר וקנין ועדים בכל חזוקי סופר כי מורשה בעדם למכור ולמש' להרו' ולבנות וכו' ושטר קיים ענדי ועבדך קבל מא אט'ע מן ולאית עאנה וקבל מא אצ'מן עמאמי בית מע' חלפון נ"ע (בקיצור) אל גויים בתלת חוצץ אלדי באידי תמני ותמנין בית עמי אלדי אנה מורשה עליה עטו סבע קרוש וחייאתך וחייאת דין ישראל מאכו זלל וסמעו

34 רובן נתפרסמו על-ידי מ' בניהו, ראה: 'תשובות לקהלת עאנה, לרבי יום טוב צהלוך, קבץ על יד, ה (טו), תשי"א, עמ' קפז-קצג, ויצא בהוצאה מיוחדת; רבי יהודה אלישר וחיבורו מגלת פרס, ירושלים תש"ך; 'מקורות לתולדות יהודי בבל ולזיקה שביניהם ובין יהודי כורדיסתאן ופרס (ת"א-תקמ"א)', מחקרים בתולדות יהודי עיראק ובתרבותם, ב (1982), עמ' 1-72.

בית סתאדי מע' כלף והצר להם מאד קלתו לא תועלו לכים אתם בנקץ קרש סוף כל סוף צארת אל סנתין פי דהבין.³⁵

הקטע הבא לקוח מתוך מכתב שנכתב מבצרה לקוצ'ין אחרי שנת תקמ"א (1781), וגם הוא בא אחרי פתיחה ארוכה בעברית:

אחדשו שלום טובה וברכה. נעלם לל מכדומין באן נחנא בכיר כנמ"א. ובעדה מט' סי' ח' החכם השלם הכולל שליחא דרחמנא כמה"ר ח"ר דוד מאימארן יצ"ו באן מתווג'ה לי טרפכום ולאזם כון תסוללו כבוד ותעטונו נדבה מליחא וראויה להתכבד, לאן הווי ראוי לכל דבר שבקדושה, ותסוללו כבוד אל כאטר כבוד ארץ ישראל וכבוד רבי מאיר בעל הנס זכותו יגן עלינו ועליכם, ותסוללו כבוד אל כאטרנא ק"ק בצרא יע"א לאן הל יום כם סנא מא ג'אכום שליח טבריה ולא שליח רבי מאיר בעל הנס... ואל ח' הנו"ל מן בני טובים ומן משפחה רמה מתל מא מד'כור ענדו כל כוללית ובשטרות אלדי תשופוהא אל מ'דומין. ויכון תווקפון מעו ותלמולו נדבתו פי סע ולא יכון תעטולונו יכון תבעתונו כל עג'ל לאזם לאזם, לאן עלינו שליחות עלא כת'יר ולאייאת. יסיר מעלום ענד אל מ'דומין. ואין להאריך כי אם בשלומכם הטוב שירבה ושיגדל כחומה וכמגדל ותכונן טייבין ושלום.³⁶

[ג] חדירת מלים וביטויים פרסיים ותורכיים, צרפתיים ואנגליים

חדירת מלים וביטויים מתוך שפות של כובשים, כפרסית ותורכית במקרה שלנו, ומתוך שפות המייצגות תרבות גבוהה, כצרפתית ואנגלית במקרה שלנו, היא תופעה נפוצה אצל כל העמים. ואמנם, בניגוד לחדירת העברית לערבית, שהיתה נחלת היהודים בלבד, הרי חדירת הפרסית, התורכית, הצרפתית והאנגלית התרחשה הן בקרב המוסלמים והן בקרב היהודים בעיראק. ואמנם, נסיון ראשון נעשה בעיראק לחקור את חדירת הארמית, הפרסית ושפות אחרות לתוך הערבית העיראקית.³⁷ היהודים

35 תשובות לקהילת עאנה (הערה קודמת), עמ' גט-ס.

36 מקורות לתולדות יהודי בבל (הערה 34), עמ' 49-50.

37 לנושא זה הקדיש ד"ר דאוד אלג'לבי אלמוצלי מחקרים אחדים. במחקרו הראשון בדק אלמוצלי את משקע הארמית בלשון מוצל העממית:

الإثار الأرامية في لغة الموصل العامية، بغداد 1940

לאחר-מכן פרסם ספר על מלים פרסיות בשימוש בלשון העממית של מוצל וביתר אזורי עיראק, שבסופו ספח מלים כורדיות והודיות שחדרו ללשון הערבית העיראקית המדוברת. **كلمات فارسية**

مستعملة في عاميات الموصل وفي أنحاء العراق، بغداد 1960

בתוכניתו של המחבר היה לכתוב גם על מלים תורכיות, מונגוליות ושפות מערביות הכוללות יוונית, לטינית, צרפתית, אנגלית ורוסית, כפי שציין בהקדמתו לספר האחרון, אלא שהוא נפטר באותה שנה. ייצא ספרו זה לאור (1960).

בעיראק שהיו להם מגעים נרחבים עם הכובשים, כגובים וכסוחרים, כפקידים ובעלי מקצועות חופשיים, בטבע הדברים קלטו מלים וביטויים ומונחים משפת הכובש. יתר על כן, יהודים רבים שימשו כמתורגמנים מן התורכית והפרסית לערבית. הוא הדבר לגבי חדירת מלים וביטויים צרפתיים ואנגליים. ליהודים היו קשרים עם חברת אליאנס (כ"ח), שייסדה בתי ספר בבגדאד ובמקומות אחרים בעיראק, והצרפתית היתה בהם שפת הלימוד. ובאשר לאנגלית, הרי החל מהמאה הי"ח עמדו יהודי עיראק בקשרי מסחר עם חברות אנגליות דרך הודו, ולאחר כיבוש עיראק על-ידי הבריטים הלכה ונתרחבה ידיעת האנגלית בקרב יהודי עיראק.

[ד] רפיון ושינוי בכללים הדקדוקיים והתחביריים

בטקסטים בערבית-היהודית החדשה של יהודי עיראק אין הקפדה על חוקי תחביר ודקדוק. לעיתים קרובות אינך יודע היכן מתחיל משפט והיכן הוא מסתיים. יתר על כן, בטקסטים מתורגמים ישנם לעיתים קרובות תרגומים מילוליים של הטקסט העברי או הארמי, לפי סדר המלים בעברית, היוצרים צורות וצירופים מלאכותיים שלולא המקור לא יכולנו לדעת מה ביאורם. ישנם אף טקסטים שאינם מקפידים על זכר ונקבה, יחיד ורבים וכיו"ב. מחקר בתחום זה מצפה לבלשן אשר יטפל בסוגייה זו ויגדיר את כלליה.

ראיית מכלול היצירה הספרותית בערבית של יהודי עיראק יכולה לתרום הן לתיקון קביעות אחדות שקבעו חוקרים, בראותם רק מעט מאותה יצירה, והן לביאור סתומות שנתקלו בהן. ואציין כאן שתי דוגמאות:

1. פרופ' ח' בלנק קבע במחקרו שישנה לשון מוגבהת ספרותית עממית של יהודי עיראק, הנבדלת מן הערבית הקלאסית מחד ומן הערבית המדוברת מאידך.³⁸ ברם, קביעה זאת התבססה על קורפוס טקסטואלי קטן ביותר שאינו אחיד. קורפוס זה כלל ספרים אחרים שנכתבו, או שהינם תרגומים, מזמנים שונים, מן המאה הי"ח ועד למאה ה'כ'. כמורכב נכללו בו תרגומים שהוקלטו ממסורת שבעל-פה. השוואת טקסטים אלה שאינם ממקור אחד נעשתה רק לגבי הלהג של בגדאד. בעקבות עיוני בטקסטים שבערבית-היהודית החדשה הכתובה על-ידי יהודי עיראק עלי לחזור ולציין, כאמור לעיל, שאין אחידות בספרות זאת, ויש ספרים הכתובים ברמה ספרותית גבוהה ויש ברמה ספרותית נמוכה, המזדהה עם השפה המדוברת. יש עשרות כתבי-יד של ספרות עממית, הכתובים בלהג המדובר בלא כחל וסרק. אמנם להג בגדאד הוא המדובר בפי רוב יהודי עיראק, אך ישנם להגים אחרים של ערים אחרות; והמפתיע

38 ראה במאמרו המצוטט בהערה 2.

דבר, שלהגים אלה זהים בדקדוקם ובאוצר מליהם למה שנקבע באותו מחקר כדיאלקט ספרותי עממי, כגון הדיאלקט של העיר עאנה והעיר מוצל בעיראק.

2. לעיתים, הכרת תופעה מתוך המכלול יכולה לפתור בעיה שנתקלו בה חוקרים. חדירת יסודות עבריים שנהגו בשפה המדוברת אל השפה הכתובה בערבית הבינונית, כנראה היתה קדומה. בהקדמה לשירו של אהרון חכימאן, משורר יהודי בבלי מן המאה הי"ד, יש קטע בערבית יהודית, ובין היתר נמצאה שם מלה אחת שלא היתה ברורה למהדיר והוא לא תרגמה:

ובעד אלדי גרי מנד עשר סנין מן נקין' אלכנאס ופשעות אלגמאעה איצ'א פי סנה
אתרנ'ו ככסו עליהום פי יום אלסבת פי אלצלוה ואכדוהם אכד...
וחבסוהם איאם... וצאדרוהם באכתר ממה אלפו ובאעו... פי אלאסואק באלהואן מן
קהר אלכשב ופשעו... פי בג'דאד מן אליהוד עלי דינה אלא מן לא נטר עליה לא
באלמאל ולא באלעלם ולא באלג'אה והם מכבאיין חדר בחדר כלף אלאבואב באלגוע
ואלקלה ומא ילוח אחד מנהם אלא באלליל כאלסארק ואלחראמי ואלכשאף פקלת פי
הד'א אלחאל מתוג'עא עליהם.

שירמן שפרסם את השיר והקטע, תרגם את המשפט הראשון כך: 'ואחרי מה שקרה לפני עשר שנים כשהחריבו את בתי הכנסת... הקהילה'³⁹. נראה שהמלה שלא תורגמה ושהועתקה ע"י שירמן בשתי מלים פשעות, איננה אלא המלה הערבית העממית 'פשעות' (בכתב-היד היא כתובה כמלה אחת!), שחדרה לערבית והיא מציינת במקרה זה המרה ועזיבת הדת היהודית. מלה זו נמצאת גם בהמשך טקסט זה בהקשר של המרת דת ('פשעו'). הוכחה נוספת לביאור מלה זו בדרך זאת נמצאת גם בסוף השיר העברי שהקטע בערבית הוקדם לו: 'וצרי לראש היו ואויבי מאד שלו ומונה יהונני ושמח לשוללי עלי ראש פשעינו וחטאת אבותינו. והנני עליהם בוש ונכלם ואומלל.'⁴⁰

39 ראה: ח' שירמן, שירים חדשים מן הגניזה, ירושלים תשכ"ו, עמ' 144-145.

40 שם, עמ' 146.